

УДК 94 (477) (094) „16/17” + 027.54 (477): 025.171

Тетяна Міцян

АКТОВІ ДОКУМЕНТИ З КОЛЕКЦІЇ АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ КОЗАЦЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ УКРАЇНИ XVII–XVIII ст.

Публикация посвящена источниковедческому анализу документов коллекции Всеукраинского исторического музея им. Т.Г. Шевченко, в частности исследованию актовых документов, которые являются ценными источниками для изучения истории имущественных и земельных отношений казацкой старшины XVII–XVIII вв. В рамках статьи представлен такой вид официально-правового документа как «универсал» и вид частно-правового документа – «купчая запись». Исследование перечисленных документов позволяет утверждать, что актовые документы, которые раскрывают процессы пожалования земельных угодий, подтверждают права владения поместьями, закрепляют неприкосновенность имущества казацкой старшины, представляют уникальную, содержательную и репрезентативную часть источниковедческой базы по изучению казацкой проблематики.

Останні роки засвідчили справжній прорив у дослідженні та вивченні історії й феномену українського козацтва. Зростання кількості публікацій документальних збірок корпусного характеру, накопичення фактичного змістовного матеріалу, розкриття нових дослідницьких проблем зменшує кількість лагун в історії козацтва. В процесі розвитку історична наука розширює джерельну базу шляхом вивчення вже відомих історичних джерел та виявлення документів, ще не введених до наукового обігу, які можуть слугувати підґрунтям для повноцінної наукової реконструкції козакознавчої проблематики.

Одним з таких джерел є колекція архівних документів Всеукраїнського історичного музею імені Т. Шевченка (далі Музей), що вже понад 70 років зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі ІР НБУВ), і в якій комплексно відображається певний період

з історії України. В колекції Музею широко представлений комплекс документів, що має відношення до історії церковних відносин в Україні того часу, зокрема, метричні книги, описи церковного майна, прибутково-витратні книги, контракти на будівництво та ремонт церков. Для вивчення історії забудови м. Києва стануть у нагоді проекти та плани, що мають відношення до історії багатьох громадянських та культових пам'яток архітектури, плани приватних володінь і маєтків м. Києва, які належали Київському кріпосному інженерному управлінню. У колекції зберігаються також особисті документи родин Білецьких-Носенків, Модзалевських, Забіл та інших, значну групу складають щоденники: підскарбія Якова Марковича (1725–1747), київського купецького сина Івана Васильовича Дударєва (1837–1839); священника Фоки Назарійовича Струтинського (1829–1854).

Перед тим, як розпочати огляд і аналіз документів колекції архівних документів Музею, слід зупинитися на історії надходження її на постійне зберігання до ІР НБУВ.

У 1931 р. завідуючий відділом рукописів Всенародної бібліотеки України П.М. Попов провів огляд рукописних документів Музею; ним було виявлено 758 рукописів¹. 14 грудня 1937 р. у зв'язку з реорганізацією Музею до рукописного відділу Бібліотеки Академії наук України було передано рукописні документи, загальною кількістю 327 назв. У 1938 р. значна частина цих документів була заінвентаризована по окремих фондах відділу². Відбувалося надходження рукописів також протягом 1938–1939 та у 1942 р.³. Наукове опрацювання документів було виконано у 1963 р. і описані рукописи склали самостійний фонд (ф. 28), який отримав назву – “Колекція архівних документів Всеукраїнського історичного музею імені Т.Шевченка”. Нараховував в той час фонд 766 од. зб. Приєднання документів до фонду відбувалося у 1980 р., 1988 р., 1990–1991 рр., 1999 р., 2006–2007 рр. Сьогодні загальна кількість документів фонду складає 1153 од. зб., хронологічні рамки документів 1544–1935 рр.

У межах однієї публікації неможливо здійснити змістовний джерелознавчий аналіз усієї колекції з причини наявності великої кількості документів, що висвітлюють різні аспекти та проблеми вивчення історії України періоду XVI–XIX ст. Тому для теми, представленої у публікації, нами обрані актові документи, які

є цінним джерелом з історії майнових та земельних відносин козацької старшини XVII–XVIII ст.

Необхідно відмітити, що у національній архівній спадщині корпус актових документів є найчисленнішим за кількістю, різноманітний за формою, цінний за значенням. Ці документи є важливою частиною джерельної бази історії України XVII–XVIII ст.

В археографії та джерелознавстві актові документи становлять вид правових документальних джерел, у яких у певній юридичній формі фіксуються угоди (економічні і політичні) між особами і державою, державою і церквою тощо. У науковій літературі прийнято поділяти такі акти на два класи: публічно-правові і приватно-правові.

Публічно-правові акти виникли внаслідок діяльності органів влади, суду та інших урядових установ, це документальний масив різнорідних за походженням, змістом та формою матеріалів, які регулюють політичні, юридичні та економічні угоди між державою та особою, церквою та особою⁴.

Джерелознавчий аналіз документів колекції Музею зазначеного класу дозволив виокремити такий вид публічно-правових актів як універсали (від лат. “universalis” – всеохоплюючий) – особливу категорію документальних джерел, що були поширені в Україні у XVI–XVIII ст. Універсали були найбільш розповсюдженою формою актових документів доби Гетьманщини, які видавалися від імені гетьмана, генеральної старшини, полковників і становили основний продукт функціонування української козацько-гетьманської канцелярії. Необхідно зазначити, що універсали видавалися від імені гетьмана його писарями чи канцеляристами і лише завірялися гетьманом власноручно (підписом і печаткою). Аналогічна практика була типовою не тільки для апарату Української держави, а й взагалі для тогочасних європейських держав, тому поняття “оригінальний універсал” є до певної міри умовним⁵.

Юридичною основою козацького землеволодіння було одержання офіційних документів, якими закріплялися здобуті на правах займанщини землі. Наявність та кількість земельних володінь була одним з головних показників заможності та

майнового достатку. Основними джерелами зростання та розширення козацького землеволодіння були купівля нових маєтностей, займання вільних земель, іноді просто захоплення, і також надання гетьманами і полковниками. Старшина освоювала землі, внаслідок чого зростала загальна площа старшинського землеволодіння, яке поступово зі звичайного “рангового” переходило у повну спадкову власність.

За своїм характером старшинські володіння поділялися на спадкові – “зуполные”, тобто маєтності, що надавалися для підтримки господарства, та тимчасові – “рангові”, які надавалися при нагородженні чинами, так звані, “урядові” маєтки⁶. Так гетьман Данило Апостол своїм універсалом від 8 березня 1732 р. пожалував “на ранги хорунженские” осавулу Івану Забілі маєтки у Лубенському полку Лукомської сотні – “...ознаймуем сим нашим універсалом... старшине генеральной и прочим чинам, кто в Глухове жить имеет на ранги их определить маєтности указанное число, в том числе и на чины Генеральной артиллерии есаула и хорунжего по тридцати дворов. Того ради мы...определили именно в полку Лубенском сотне Лукомской Селецкую Великую, да в полку Прилукском сотни Красноколядинской село Рябухи. И на оные маєтности...велели выдать сей наш універсал пану Ивану Забеле...позволяючи ему теми маєтностями на чин его владеть...”⁷

Черезрік, універсалом від 22 березня 1733 р., гетьман підтвердив права того ж самого Івана Забіли на володіння селами, грунтами, озерами та млинами, що були раніше пожалувані грамотою царів Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича його діду Петру Забілі як нагорода за государеву службу 20 вересня 1689 р.: “... за службы его Ивана деда, войскового генерального обозного Петра Забины... села, грунты, озера и другие угодыя, пять млинов, а уменно Кунашевский ближний, Корнеевский новый и млин стоячий со всеми принадлежностями, Осиповщину с млином в спокойное и безпрепятственное владение стверждаем...”⁸. Однак 29 жовтня 1733 р. гетьман з Державної колегії іноземних справ отримав грамоту імператриці Анни Іоанівни і 26 листопада 1733 р. видав новий універсал, згідно з яким: “...Прилукского полку село Рябухи...есаула генерального Генеральной артиллерии...”

возвратитъ и оставитъ оныя по прежнему свободными, а вместо тих генеральному есаулу...дать маетности, которые определены на Генеральную войсковую канцелярию, а именно в Лубенском полку села Овсюки и Кейбаловку...”⁹.

Свідчення надання земель гетьманами і полковниками – універсал гетьмана Війська Запорозького Івана Мазепи, виданий 10 лютого 1709 р. у м. Батурині. Цим універсалом підтверджувалися права стольника осавула Івана Ломиковського та його нащадків на володіння: “... млинами на реке Снови, на гребле Руднянской, недалеко Топали находящихся в полку Стародубовском сотне Топальской”¹⁰.

Доволі часто села продавалися і купувалися разом з жителями. Про це йдеться в універсалі гетьмана Івана Скоропадського, виданому у м. Глухові 12 серпня 1709 р. осавулу Прилуцького полку знатному товаришу Василю Галенковському (Галенку), згідно з яким йому надавалися права на володіння млинами та земельними угіддями у Рудовському хуторі: “...ему пану Василю хутором Рудовским з ставом, землями и населенными тамо людьми по универсалу ...владети...”¹¹.

Підтвердженням процесу надання маєтків та земель є універсал, отриманий сотником городиським Степаном Петровичем Петровським (Петренко). 7 травня 1679 р. полковник Лубенський Максим Ілляшенко за нагороди та заслуги передав у довічне користування пану сотнику ставки Лозоватські та с. Руду під містечком Вороньки у Лубенському полку¹².

Іноді місцева влада не дуже раділа новому власнику, і тоді гетьману приходилося нагадувати їм про їхні обов’язки: так гетьман Павло Полуботок своїм універсалом, виданим у м. Глухові 19 жовтня 1722 р., підтвердив права осавула Лубенського полка, Андрія Степановича Петровського, на володіння с. Білоусівкою та Жданівкою у Чернігівському полку та, зокрема, наказав: “войту Ждановскому и Белоусовскому... грозно приказуем... села Ждановки и Белоусовки со всеми тамошними людьми нажитое...пану Петровскому державцу своему вовек отдавали повинование...”¹³.

Наведені універсали, які охоплюють невелику частину свідчень про формування козацького землеволодіння, є унікальним, змістовним підґрунтям розкриття і висвітлення історії суспільно-

економічних відносин доби Гетьманщини. Слід відмітити, що більшість аналогічних документів збереглася в копіях або перекладах, представлені ж документи у своїй загальній кількості – оригінали, на деяких з яких присутні печатки з кустодіями, з цієї причини ці документи представляють інтерес для науковців – сфрагістиків.

Приватно-правові акти – офіційна документація, яка складається між приватними особами, закріплює вільне волевиявлення громадян з різних питань і регулює відносини приватних осіб різного соціального статусу (за родовими ознаками світського і духовного походження – козацька старшина, дворянство, міщани, духовні особи тощо). За видами документів група дуже різноманітна – записи, духовні заповіти, купчі, що засвідчують факт куплі-продажу, закладні, контракти щодо рухомого та нерухомого майна.

В колекції архівних документів Музею основну кількість приватно-правових документів становлять купчі записи – досить поширений документ актових книг, це, насамперед, записи про купівлю-продаж, який видавався приватними особами. Купчі фіксували майнові, фінансові питання і заносилися до офіційних книг (магістратських, ратушних, полкових), що було зумовлено юридичною силою, яку вони мали.

Серед зазначених документів досить багато купчих, які висвітлюють процес куплі-продажу земельних угідь та маєтків у Стародубському полку. Необхідно звернути увагу на те, що Стародубський полк був головним торговим центром України доби Гетьманщини. Це був самий великий за територією “малоросійський” полк. Розвиток торгівлі та промисловості сприяв зростанню козацької заможності, зміцненню її економічної бази і соціального становища.

Досить часто козацька старшина скуповувала цілі села, і свідченням того, що села переходили до приватної власності, можуть слугувати купчі про продаж землі у с.Олефіно Стародубського полку. Так жителями села Максимом Конопелькою, Василем Розторгуєвим, Степаном Різниченко, Афанасієм Синіним, Андрієм Булавчонком та ін. було продано свої будинки з городами і садами бунчуковому товаришу Григорію Дем’яновичу Скорупі,

що закріплювалося купчими записами¹⁴, датованими 16 березня 1714 р. – 20 березня 1730 р.

Скуповували землю і представники міської влади, так міщанин Іван Михайлов 29 листопада 1713 р. за 200 крб. продав свій будинок з угіддями райці Стародубському Ісаку Яковлевичу¹⁵, а бургомістр стародубський Ісак Филипович купив будинки з городами і садами у Івана Никифоровича Рухлядки та Андрія Абрамова¹⁶ протягом 28 березня 1723 р. – 6 серпня 1735 р. Цікаво, що 26 квітня 1730 р. бургомістр стародубський Ісак Филипович продав, звичайно дорожче, раніше придбані угіддя у цьому ж селі Григорію Скорупі¹⁷.

Таким чином, протягом 1714–1756 рр. жителі села, міщани і козаки продали майже всі ґрунти, плаци, угіддя, маєтки, млини, сади, городи та сіножаті бунчуковому товаришу Григорію Дем'яновичу Скорупі та райці і бургомістру стародубським Ісаку Яковлевичу й Ісаку Филиповичу, і до 1781 р. усі селянські землі с. Олефіно стали приватною власністю козацької старшини. Відмітимо, що Григорій Дем'янович Скорупа на той час вважався одним з найбагатших стародубських заможців¹⁸.

У наступному документі – виписі з книг міських Стародубських права Магдебурзького від 20 жовтня 1709 р., який був виявлений в родинних документах Модзалевських, зазначається, що "...Федор Мозолевский сотник Топальский добровольно, а не принужденно... третину мельницы своей власной...в млинку посеред Большой Топали в уезде Стародубовском...з хатою и огородом к тому млинку принадлежащими...продал есаулу генеральному Иоанну Ломиковскому и потомкам его милости на вечность за сумму певную..."¹⁹, що підтверджується пізніше універсалом²⁰ Івана Мазепи 1709 р.

Такою є стисла характеристика актових документів з історії козацького землеволодіння. За Гетьманщини право на землю засвідчувалося самим фактом володіння нею протягом тривалого часу без оформлення в державних установах. З цієї причини збереглося мало відомостей, і саме тому з усією впевненістю можна стверджувати, що актові документи, які висвітлюють процеси надання земельних угідь та підтвердження прав на маєтності, засвідчують недоторканність майна козацької старшини, становлять унікальну, змістовну та репрезентативну

частину джерельної бази з вивчення земельно-майнових питань козацької старшини. Ці документи підлягають подальшому ретельному вивченню та введенню в науковий обіг. Вони мають велике пізнавальне та наукове значення для вивчення та подолання прогалин у висвітленні вітчизняної історії.

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 285. – Спр. 2143.
2. Архів ІР НБУВ. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 221.
3. Там само. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 42–43.
4. *Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Павленко С.Ф.* та ін. Історичне джерелознавство. Підручник. – К., 2002.
5. *Мицик Ю.* Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 59.
6. Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / Укладач Іван Бутич. – К., 2002. – С. 29; Історія українського козацтва. Нариси: У 2-х т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 90.
7. ІР НБУВ. – Ф. 28. – Спр. 482.
8. Там само. – Спр. 479.
9. Там само. – Спр. 484.
10. Там само. – Спр. 612.
11. Там само. – Спр. 514.
12. Там само. – Спр. 7.
13. Там само. – Спр. 39.
14. Там само. – Спр. 50, 52, 54, 59, 60–63, 68, 72, 73.
15. Там само. – Спр. 49.
16. Там само. – Спр. 56, 57, 67, 69.
17. Там само. – Спр. 65.
18. *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Стародубский – К., 1887. – Т. 1. – С. 96.
19. ІР НБУВ. – Спр. 611.
20. Там само. – Спр. 612.

Tetyana Misan

***ACT DOCUMENTS FROM ARCHIVED MATERIALS COLLECTION
OF THE ALLUKRAINIAN HISTORICAL MUSEUM NAMED AFTER
T.G. SHEVCHENKO AS SOURCES FROM COSSACK'S
LANDOWNERSHIP HISTORY OF UKRAINE
OF XVII–XVIII CENTURIES.***

The publication is devoted to the source study analysis of documents collection of the Allukrainian historical museum named after T.G. Shevchenko, in

---

particular to research of act documents which are valuable sources from history of cossack foreman's property and landed relations in XVII–XVIII centuries. The article represents such public document as 'universal' and also a kind of a private document – bill of sale. Research of the listed documents allows to assert that the act documents which show lands granting processes confirm rights for manors' ownership, consolidate cossack foreman's property inviolability, offer unique, factful and representative part of source study base on the research of cossacks' subject matter.